

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Cingár. Első adatunk a szóról Földi János 1790-es nyelvkönyvéből való (MNY. 1940: 337). A korai romantikus és tudománytalan származtatások után az EtSz. már ismeretlen eredetűnek minősítette. A TESz. feltételezte hangfestő keletkezését, ezt az EWUng. elveti, és megállapítja róla, hogy jövevénytől látszik.

A 'cingány' jelentésű olasz *zingaro* szóra 1484-ből találjuk az első adatot (előtte 1470-ben *zingano* alakban, MANLIO CORTELAZZO — PAOLO ZOLLI, Dizionario etimologico della lingua italiana V. Bologna, 1988. 1467). Ugyanazon VI. századi bizánci görög szóra (*Athinganos*) megy vissza, mint a balkáni nyelvekből kölcsönzött magyar *cigány*, de a délszláv és román alakokban már nem találjuk meg az első szótag végi *n*-t.

BENKŐ LORÁND mutatta ki (Az olasz szóvégi *o* magyar megfelelőeiről. In: KOZOCSA S. G. szerk., Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993.), hogy azon olasz jövevénytörzseinket, melyek az olasz irodalmi alak szóvégi *o*-ja nélkül kerültek a magyarba és nem *l*-re vagy *n*-re végződnek (pl. *part, lakat, számár, csúf, dukát, mór, must*), a Velence környékén kívüli északkeleti nyelvjárásokból vettük át, amelyek nem őrzik meg a szóvégi *o*-t. Szavunk alakja ezek közül a lombardiaiban *zingher, -a* (FRANCESCO CHERUBINI, Vocabolario milanese-italiano. Milano, 1839.), a friuliban *zingar* (GIULIO ANDREA PIRONA — ERCOLE CARLETTI — GIOV. BATT. CORGNALI, Il nuovo Pirona. Vocabolario friuliano. Udine, 1977.). A friuliból tehát a szó hangalakváltozás nélkül kerülhetett a magyarba. (A szókezdő *z* betű, mint az olaszban általában, a magyar *c*-nek megfelelő hangot jelöli.) Ezt a lehetőséget az is támogatja, hogy régi olasz jövevénytörzseink nagy részében a magyar alak a friulihoz áll a legközelebb.

A szó olaszból való átvételének feltételezéséhez át kell tekintenünk a jelentésváltozás kérdését. Az északkelet-itáliai regionális tájszótárak nem ismerik a szóalak 'sovány' jelentését, annak

tehát a magyarban kellett keletkeznie. Nem tudom eldönteni, hogy mennyire lehetett általános a cigányokkal kapcsolatban a cingárságukra való asszociáció. A cigányság a korabeli társadalom tudati reprezentációjában egy olyan skála legalsó elemeként jelent meg, amelyen még a feljebb elhelyezkedő jobbágyságra sem volt jellemző a túltápláltság. A cigánysághoz nem annyira maga a testi soványság, hanem inkább a vándorló életmódból következő máról holnapra élés és a jóllakás ehhez kötődő ritkasága kapcsolódhatott. Az asszociáció menete tehát a következő: 'cigány' > 'éhenkórász' > 'vékony' (következmény).

A *cigány* szó összetételeiben gyakran utal a hitványság fogalomkörére vagy jelenik meg a pszeudo (az 'olyan, mintha') logikai elemeként: *cigánybolha*, *-poloska* v. *-tetű* ('bogáncsszerű termés'), *cigánybúza* ('gyomnövény'), *cigányebéd* v. *cigányfrüstök* ('tízórai'), *cigányeső* ('napsütéses nyári eső'), *cigányfog* ('bölcességfog'), *cigányfűrő* ('a legegyszerűbb fűrőfajta'), *cigánygomba* ('mérges gomba'), *cigányharmat* ('dér'), *cigánykasza* ('nádvgó szerszám'), *cigánykocsi* ('kőnnnyű, kis parasztkocsi'), *cigánylepedő* ('metélt tészta'), *cigánypaprika* ('gyomnövény'), *cigánypatak* ('vízmosás'), *cigányipivarajtó* ('suba'), *cigányrostélyos* ('pirítós kenyér', a példák az ÚMTsz.-ből). Elképzelhető tehát egy 'cigány' > 'hitvány, rozoga' > 'vékony' asszociációs menet is.

Az EWUng. által olasz eredetűnek minősített (középkori vagy koraujkori átvételű) szavainkban nem ritka az érdekes vagy nehezen követhető jelentésfejlődés: (friuli *rive* 'rakodópart') > m. *rév* (1192); (giuliai *tomara* 'cipőbőr') > m. *tímár* (1193); ol. *massa* 'tömeg' (ÉK-i 'nagy tömeg fa') > m. *mázza* 'száz súlyegység' (1255); (friuli *talpa* 'macskaláb, pata') > m. *talp* (1329); (friuli *port* 'kikötő') > m. *part* (1372); (friuli *cimete* 'ág hegye') > m. *csemete* (1416); ol. *cima* 'csúcs' > m. *csuma* (1456); ol. *ciuffo* 'megvetésre méltó ember' (friuli *čuf* 'homlokba hulló hajfürt') > m. *csűf* 'mulattató' (1456), 'tréfálgató' (1470), 'megcsúfolás' (1713), 'szégyenletes' (1763), 'csúnya' (1779, mai jelentése tehát csak a XVIII. sz.-ból adatolható); ol. *paglia* 'versenydíj' > m. *pályá* 'verseny' (1460 k., de uo. még 'versenydíj' jelentéssel is); ol. *cocagna* 'bőség' (bresciai 'népi mulatság') > m. *kókonya* 'húsvéti szentelt étel' (1518 k.); velencei *doge* 'dózse' > m. *dús* 'szénátor' (1519 k.), 'gazdag' (1527); ol. *rezze* 'hálószerű anyag' > m. *rece* 'ua.' (1581), 'rovátkák sora' (1604) (bresciai *coio* 'here') > m. *golyó* 'here' (1629), 'golyóbis' (1668); ol. *candela* 'gyertya' (pisa *caldano* 'parázstartó') > m. *kandalló* (1720).

A latinos műveltségük számára a szó eredeti jelentése eleven maradhatott, hiszen az újkori magyarországi latinságban a latin alakot (*zingarus*) általánosan használták a cigány etnikum megjelölésére (BARTAL ANTAL Werbőczitől idéz példát, *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Bp., 1901.). Valószínűsíthetjük, hogy ezt az alakot is *c*-vel ejtették, hiszen amellet, hogy a latinba a szó az olaszból került, más adatok arról árulkodnak, hogy a latinban igen ritka (főként idegen eredetű szavakban előforduló) *z* hangot Magyarországon (az olasz közvetítésű egyházi latinítás hatására is) gyakran *c*-vel helyettesítették. Olyan példák utalnak erre, mint a szláv eredetű magyar *cege* és a latin *cedula* *z*-s írásmódja (*zege* és *zedula*, BARTAL). A *c*-s ejtés mellett tanúskodik a TESz. *cigány* szócikkében idézett 1495-ös *czynganis* latin ablatívuszos alak is (OkI Sz.), melyet én nem a Balkánról átvett *cigány* szóhoz kötnék (mint leírtam, a balkáni nyelvekben már hiányzik az első szótag végéről az *n*), hanem az olasz etimológiai szótár 1470-es *zingano* alakjához.

Középkori olasz jövevényszavaink részben a szárazföldi és adriai kereskedelemhez, részben az itáliai közvetítésű latinításhoz, részben a betelepült latinus városi réteghez köthetők. A reneszánsz idején a nyelvi hatás összefonódott az új civilizációs-műveltségi elemek átvételével. A török harcok idején a Magyarországon szolgáló itáliai zsoldosok, később, a XVIII—XIX. sz.-ban az Észak-Itáliában szolgáló magyar katonák voltak a nyelvi kapcsolat közvetítői. Melyik időszakhoz köthet az átvétel esetünkben? Bár, mint említettük, első adatunk csak 1790-ből való, a szó nyelvünkbe sokkal korábban is bekerülhetett. A XIX. század elején ugyanis nyelvújrásiásnak érezték. Sándor István hegylajai tájszóként vette be Toldalékába, az 1838-as Magyar Tájszótár Gáthy János nyomán szatmári tájszónak jelzi, Gáspár János pedig 1845-ben erdélyi tájszóként

vette számba. Később kimutatták a magyar nyelvterület más pontjairól is, de a fenti esetek mutatják, hogy a magyar köznyelvbe nyelvjárási elemként került be. (RUZSICZKY ÉVA, Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Bp., 1963. 194—5.) Akadnak más, csak nyelvjárásainkban élő olasz eredetű szavak is a magyarban, pl. *cokkó* 'láb' (SzegSz., vö. velencei *zoco* 'facipó'), *fék* v. *fik* 'közösül' (ÚMTsz., ol. *ficcare*), *kókonya* 'húsvéti szentelt étel', 'szentelt kalács' és 'keménytojás' jelentésben (ÚMTsz., olasz forrását már jeleztem).

Az olasz eredet azonban nem zárja ki az EtSz. feltevését a hangfestő motiváltságról. Érdekes, hogy a magyar nyelvben több *c* hangot tartalmazó, palatális magánhangzós tövű szó is hasonló képzetet, a vékonyságát fejezheti ki. Elsősorban a *cinég* családja tartozik ide: *cincog*, *cinége*, *cinke*, *cincér*, *cini-cini* (TESz.). Vékonydongájú embert jelent a *cinábor* és a *cinégér* (utóbbi a *cinége* származéka lehet). A *cenneg* szót pedig 'nyafog, rimáncodik' értelemben használják (ÚMTsz.). Az sem véletlen, hogy az erdélyi magyar nyelv a 'szúnyog' jelentésű román *țânțar* szót 'vékony, karcú' jelentésben vette át (*cincár*). (A román nyelvjárások nem ismerik a szó ezen jelentését, vö. BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982., 98). Arról lehet tehát szó, hogy az ilyen hangalakok megkönnyítik a potenciális jelentésfejlődés megvalósulását a valamilyen szempontból szemantikailag ide kapcsolható szavakban.

A *cingár* tehát a 'cigány' jelentésű északkelet-itáliai *zingar* átvétele, névátvitellel a népnévről a vele asszociált tulajdonságra. A jelentésfejlődést a magyarban a szóhangulat segítette. E jelentésfejlődés nyelvjárási szinten játszódott le, miközben a magyarországi latinságban tovább élt a szó latinizált változatának eredeti 'cigány' jelentése. (Az etnikum jelölésére a magyarban már a középkor végén a *cigány* szó honosodott meg.) Végül a nyelvújítás utáni íróink emelték be az addig nyelvjárásiasnak érzett szót a magyar köznyelvbe.

BERECZ ÁGOSTON